

Թամար Հայրապետյան, ք.գ.դ.
ՀԱԻ

ՀՈՎՍԵՓ ՕՐԲԵԼՈՒ ԲԱՆԱՅԱՎԱՔՉԱԿԱՆ ԵՒ ԲԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նվիրվում է Հովսեփ Օրբելու ծննդյան 135-ամյակին

Օրբելիների տոհմը հսկայական դեր է խաղացել հայ քաղաքական ու մշակութային կյանքում: Օրբելի եղբայրներից կրտսերը՝ նշանավոր արևելագետ, վիմագրագետ, բանագետ Հովսեփ Աբգարի Օրբելին է, ում անվան հետ են կապված Հայաստանում գիտության շատ ճյուղերի սկզբնավորումը և հայագիտության առանցքային խնդիրների վերահանումն ու լուսաբանումը: Հ. Օրբելին առաջիններից մեկն է գրառել և ուսումնասիրել պատմական Հայաստանի Մոկս գավառի հայ և քուրդ բնակչության բառուբանը, կյանք ու կենցաղը, սովորույթները, լեզվական առանձնահատկությունները: Այդ աշխատանքները նա իրականացրել է բնագրերի ծագման ու կենցաղավարման բուն հայրենիքում՝ բարբառային բառերի հնչյունական-արտասանական նրբերանգները ճշգրտելով իր մշակած տառադարձության հատուկ նշանների կիրառմամբ: Նա խմբագրել է «Մասունցի Դավիթ» էպոսի համահավաք բնագիրն ու ռուսերեն թարգմանությունը, նորովի մեկնաբանել մեր ազգային դյուցազնավեպի միջազգային գուգահեռները՝ ընդգծելով նրա ինքնատիպությունն ու գաղափարական, գեղարվեստական արժանիքները:

Հայ ժողովրդական հեքիաթների բազմահատոր գիտական հրատարակությունը սկսվել է 1959 թվականից՝ Հ. Օրբելու ընդհանուր խմբագրությամբ, որի նպատակն էր՝ կազմել ու հրատարակել ժողովրդական բանահյուսության հնագույն ժանրերից մեկի՝ հեքիաթի տպագիր ու անտիպ ամբողջական ու համակարգված ժառանգությունը. այս աշխատանքը Հ. Օրբելին իրականացրել է տեղագրական-ազգագրական հատկանիշների խմբավորման ու տեղաբաշխման, տեքստաբանական միասնական կանոնների մշակման սկզբունքով¹:

*Հիմնաքառեր*² բանահյուսություն, էպոս, բարբառ, Մոկս, կենցաղ, Արևմտյան Հայաստան, հայագիտություն:

Մանկություն և կրթություն

Հովսեփ Օրբելին² ծնվել է 1887 թ. մարտի 20-ին Վրաստանի Քուրայիս քաղաքում: 1888 թ. Օրբելիների ընտանիքը տեղափոխվում է Թիֆլիս, ուր խա-

- 1 «Հայ ժողովրդական հեքիաթների» 3-րդ հատորը տպագրության էր պատրաստվում, երբ 1961 թ. փետրվարի 2-ին Լենինգրադում վախճանվեց մատենաշարի ընդհանուր խմբագիր Հ. Օրբելին՝ հասցնելով խմբագրել միայն պատմական Այրարատ նահանգի հեքիաթներն ընդգրկող 1-ին, 2-րդ, 3-րդ հատորները [ՀԺՀ-1; ՀԺՀ-2; ՀԺՀ-3]: ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտը շարունակում է հայկական հեքիաթների հարուստ ժառանգության հրատարակությունը՝ իրականացնելով Հ. Օրբելու նվիրական ցանկությունը:
- 2 Օրբելի եղբայրներից ավագը՝ Ռուբեն Օրբելին (1880–1943), ստորջրյա տեխնիկայի խոշորագույն պատմաբան է, հիդրոհնագիտության հիմնադիր ակադեմիկոս, միջնեկը՝ Լևոն Օրբելին (1882–1958), հռչակավոր ֆիզիոլոգ է, էվոլյուցիոն ֆիզիոլոգիայի հիմնադիր ակադեմիկոս:

չաձևվում էին արևելյան և արևմտյան կենցաղները: Արևելքի հանդեպ Հ. Օրբելու սերն ու հետաքրքրությունն, ամենայն հավանականությամբ, ձևավորվել են Թիֆլիսի փողոցներում ամենուրեք հնչող՝ խայտաբղետ բնակչության խոսքի ու մշակույթի ազդեցությամբ:

Ավանդույթները մեծ դեր են խաղացել Հ. Օրբելու կյանքում: Նրա մտավոր զարգացումը սկսվել է մանկուց՝ մոր՝ Վարվառա Արդուրյան-Երկայնաբազուկի անխոնջ դաստիարակության ներքո³: Հայ ժողովրդի բանահյուսական կենցաղում լայնորեն տարածված «Արհեստն է մարդուն ոսկե բիլագուկ» ասացվածքը՝ Օրբելիների իշխանական ծագման ընտանիքում հոր՝ Արգար Օրբելու⁴ անվիճելի հեղինակությամբ պարտադիր պայման էր որդիների համար: Պատանեկան տարիներին Հ. Օրբելին հմտացավ ատաղձագործի, քարտաշի, իսկ ավելի ուշ՝ գրաշարի արհեստների մեջ, ինչն էլ էրմիտաժում աշխատելու տարիներին մեծապես օգտակար եղավ նրան ցուցահանդեսների կազմակերպման ժամանակ՝ համապատասխան ցուցափեղկերի, ստենդերի ընտրության և պատրաստման գործում:

1918թ., երբ Հ. Օրբելին ռուսերեն թարգմանեց և հրատարակեց 7-րդ դարի հայ մաթեմատիկոս Անանիա Շիրակացու «Յաղագս հարցման և լուծման» (Խնդիրները և լուծումները) աշխատությունը, այն ներկայացրեց սեփական շարվածքով՝ իբրև մասնագետ-գրաշարի ցուցադրական աշխատանք⁵:

1904թ. Հ. Օրբելին ավարտել է Թիֆլիսի երրորդ արական գիմնազիան, 1911թ.՝ Պետերբուրգի Կայսերական համալսարանի պատմաբանասիրական ֆակուլտետը՝ մասնագիտանալով արևմտյան դասական երկրների մշակույթի հետազոտման մեջ, զուգահեռաբար ավարտել է արևելագիտության ֆակուլտետի հայ-վրաց-պարսկական բաժանմունքը՝ ուսումնասիրելով միջնադարյան Արևելքի և նրա ժողովուրդների լեզուն ու մշակույթը:

Օրբելին՝ հնագետ, վիմագրագետ և աղբյուրագետ

Հ. Օրբելին աշակերտել է նշանավոր գիտնականներ Ն. Յ. Մառին, Ն. Գ. Ադոնցին, Ի. Ա. Ջավախիշվիլուն, Յ. Ի. Սմիռնովին և ուրիշների: Արևելագիտական բոլոր առարկաներից Հ. Օրբելուն գրավել է հայագիտությունը, և այդ բնագավառում նա գտել է այնպիսի հեղինակավոր ուսուցչի և ապա բարեկամի, ինչպիսին Նիկողայոս Մառն էր⁶: 1906թ. դեռևս ուսանող՝ նա Մառի ղեկավարու-

3 Նա բազմակողմանի զարգացած կին էր, վարժ տիրապետում էր չորս լեզվի, ֆրանսերենի և դաշնամուրի մասնավոր դասեր էր տալիս [Բունիաթյան, Մկրտչյան 2012 (կազմ.), 31]:

4 Իրավագիտության թեկնածուի աստիճանով ավարտելով Պետերբուրգի համալսարանը՝ Արգար Օրբելին վերադառնում է հայրենիք և որպես հաշտարար դատավոր պաշտոնավարում է Նախիջևանում, Դարաչիչակում (այժմ՝ Ծաղկաձոր), Քութայիսում: Օրբելի եղբայրներից միջնակը՝ Լևոնը, ծնվել է 1882թ. հուլիսի 7-ին Ծաղկաձորում, որտեղ էլ տուն-թանգարանի հարևանությամբ 1988թ. տեղադրվել է Օրբելի եղբայրների հուշահամալիրը (քանդակագործ՝ Արտաշես Հովսեփյան):

5 Орбели 1918 (сост.), 80.

6 Մեծագույն հարգանք տածելով Ն. Մառի գիտական ժառանգության հանդեպ՝ Հ. Օրբելին կտրականապես մերժել է իր մեծ ուսուցչի՝ «Լեզվի վերաբերյալ նոր ուսմունքի» մեթոդա-

թյամբ մասնակցել է միջնադարյան Հայաստանի մայրաքաղաք Անիի պեղումներին: Գագիկ թագավորի (990–1020) տաճարում հայտնաբերված 11-րդ դարի պղնձյա հսկայական ծոմոված ու այլակերպված ջահի (լամպադոֆոր) վերականգնման գործը Մառը վստահել է Օրբելուն, ով մեկնելով Ալեքսանդրապոլ (Լենինական)՝ աշակերտել է հմուտ մի փականագործի՝ առանձին կտորներից վերականգնելով ջահի նախնական կառուցվածքը⁷:

Օրբելին Բրոկհաուզի և Եֆրոնի «Նոր հանրագիտական բառարան»-ի համար գրել է հայկական, վրացական և մուսուլմանական արվեստին վերաբերող հոդվածներ⁸ և այդ տարիներին էլ ձևավորվել է որպես գիտնական: Ակադեմիկոսներ Ն.Յ. Մառի, Ս.Ֆ. Օլենբուրգի, Ի.Յ. Կրաչկովսկու գնահատմամբ՝ «Հ. Ա. Օրբելին ընդհանրապես իր գիտական գործունեության և գիտական աշխատակցի զարգացման մեջ մեծ չափով կախված էր ուսումնասիրվող իրական առարկաների հետ անմիջական շփումից»⁹: Իսկապես, «պեղված հնագույն հուշարձանների հիման վրա շարունակվում էր և՛ լեզուների, և՛ պատմության, և՛ բանասիրության, և՛ արվեստի պատմության ուսումնասիրությունը»¹⁰:

1909 թ. Հ. Օրբելին պրոֆ. Ս. Ժերելյովի ղեկավարությամբ ձեռնամուխ է լինում «Կովկասի ազգագրությունն ըստ դասական գրողների տեղեկությունների» ուսումնասիրության շարադրմանը՝ նվիրված անտիկ հեղինակներ Հերոդոտոսի, Քսենոփոնի, Ստրաբոնի և այլոց գործերից՝ Կովկասին վերաբերող քաղվածքների քննությանը: Այդ աշխատանքի ընդդիմախոս Ն.Յ. Մառը 1924 թ. Հ. Ա. Օրբելուն ոռուսական գիտությունների ակադեմիայի թղթակից-անդամ ընտրելու կապակցությամբ կազմված տեղեկագրի նախագծում գրել է. «Աշխատելով Կովկասի ազգագրական հարցերի վրա, ես ինձ համար օգուտ քաղելով՝ թերթում եմ նրա ուսանողական աշխատանքը, որի ձեռագիրն այժմ էլ դրված է սեղանիս»¹¹:

Պետերբուրգի համալսարանն ավարտելուց հետո Հ. Օրբելին աշխատել է հայ-վրացական բանասիրության ամբիոնում: Զբաղվել է բանագիտությամբ, բանահավաքչությամբ, բարբառագիտությամբ: 1911–1912 թթ. Պետերբուրգի գիտությունների ակադեմիան (Ն.Յ. Մառի գործուն միջամտությամբ) նրան գործուղել է Արևմտյան Հայաստան՝ ուսումնասիրելու Վանա լճի ավազանի ուրարտական կառույցների ճարտարապետությունը, բացահայտելու պատմաազգագրական շրջաններից մեկի բարբառային ընդգծված հատկանիշները, քերականական ու հնչյունաբանական օրինաչափությունները:

բանական դրույթները, որտեղ Ն. Մառը, ելնելով լեզուների խաչավորման իր սխալ դրույթից, հայերենը համարում էր խառնածին լեզու՝ հաբեթական ու հնդեվրոպական (արիական) լեզուների խաչավորման արդյունք, որի ուսումնասիրությամբ ինքը իբր «պարզել էր», որ աշխարհում մաքուր լեզուներ գոյություն չունեն, բոլորը խառնածին են:

7 Юзбашян 1964, 155.

8 НЭСБЕ-3, стлб. 664–674; НЭСБЕ-15, стлб. 126-133; НЭСБЕ-27, стлб. 553–571.

9 Март и др., 1924, 574.

10 Юзбашян 1964, 16–17.

11 Юзбашян 1964, 11–12.

1914-ից Հ.Օրբելին Պետերբուրգի համալսարանի արևելագիտության ֆակուլտետում դասավանդել է քրդերեն, հնագիտություն, Հայաստանի պատմություն, հայկական վիճագրություն: Դեռևս 1914–1917 թթ. նա հիմնականում «Բրիստոնեյ Արևելք» («Христианский Восток») հանդեսում տպագրել է Անիի արձանագրությունների իր ուսումնասիրությունները, որոնք առանձին գրքով լույս են տեսել ետմահով¹²: Ի դեպ, ուսումնասիրել է նաև պատմական Արցախի վիճագիր արձանագրությունները, որոնք վերաբերում են 9–17-րդ դարերին և արժեքավոր նյութեր են պարունակում հայ ու հարևան ժողովուրդների պատմության, հասարակական, տնտեսական կյանքի, տեղագրության և մշակույթի վերաբերյալ¹³:

Օրբելին՝ բարբառագետ

Դեռևս 1910 թ. դեկտեմբերի 12-ի թվակիր նամակում Հ.Օրբելին ծնողներին գրած նամակում խոսում է Արևմտյան Հայաստան կատարելիք գործողման կարևորության, դրան լրջորեն նախապատրաստվելու և ամենակարևորը՝ բարբառը յուրացնելու անհրաժեշտության մասին¹⁴: Հրատարակված նյութերի օգնությամբ Օրբելին դեռ Պետերբուրգում ծանոթանում է Մոկսի խոսվածքին և բացահայտում նյութի սակավությունն ու բարբառային ձևերի, հատկանիշների հակասական գրանցումները: Նա որոշում է անձամբ ուսումնասիրել Մոկսի խոսվածքը, լծվել մոկացիների բառուրանի, նիստուկացի, բարբերի ու սովորույթների գրառման և ուսումնասիրման գործին¹⁵:

Վանի բարբառի Մոկսի խոսվածքի, լպուտների և գգրարների (թաղիքագործներ և բուրդ գգողներ) ծածկալեզվի ձայնավորների փափկացման և բաղաձայների քմայնացման տառադարձությունը Հ.Օրբելին իրականացրել է իր մշակած գրային նշանների միջոցով, քանի որ հայերենում ընդհանուր գործածության այդպիսի տառեր չկային: Կազմել է շուրջ երկու հարյուր գոյական անունների հոլովման և բայերի խոնարհման աղյուսակներ և ցանկեր:

Այդ մեթոդով նա գրառել է նաև տարածաշրջանում հայերի հետ համակցությամբ բնակվող քրդերի՝ ոչ-նյութական մշակութային ժառանգությունը, կազմել է քրդերենի ընդարձակ բառարան¹⁶, ուր տեղ են գտել քրդերի կենցաղին, սովորույթներին, զբաղմունքներին, արհեստներին, հագուկապին, կրոնական կենցաղին, բնակարաններին ու դրանց կահավորանքին, դաշտային աշխատանքներին ու գործիքներին վերաբերող բառեր ու արտահայտություններ:

Մոկսի բարբառի շատ նրբերանգներ նա բացահայտել է տեղում՝ սեռատարիքային տարբեր խմբերի՝ հաճախ երեխաների հետ անմիջական շփումնե-

12 ԴՀՎ-1, 137:

13 ԴՀՎ-5, 15–73:

14 Юзбашян 1964, 31:

15 Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Հ.Օրբելու 1911–12 թթ. գործողման հաշվետվությունը՝ Պետերբուրգի գիտությունների ակադեմիայի պատմաբանասիրական բաժանմունքի նիստում [Օրбели 1963, 188–195; Օրбели 1912, 917–926]:

16 Օրбели 2002a, 208.

րի միջոցով, երբ երեխաները գիտնականի կատարած աշխատանքը ընկալում էին իբրև զվարճալի խաղ և մոտ վազելով՝ հարցնում էին, թե նա գրանցել է արդյոք այս կամ այն բառը¹⁷:

Օրբելու ազգագրական-բանահավաքչական գործունեությունը

«Հովսեփ Օրբելու գիտական տարաբնույթ գործունեության մեջ առանձնանում է հայ բանագիտության բնագավառում իրականացրած նրա անուրանալի վաստակը... Գրառումները նա իրականացրել է Մոկսում, դաշտային գործուղումների ընթացքում, որն էլ առավելագույնս արժևորել և արժևորում է նրա գրառած նյութերի սկզբնաղբյուրային կարևորությունը»¹⁸:

Հայ ժողովրդական հեքիաթների գիտական հրատարակության 17-րդ հատորը¹⁹ նվիրված է Մոկսին, ուր տեղ են գտել Հ. Օրբելու «Ընտիր աշխատությունների» երկրորդ գրքում²⁰ գետեղված հեքիաթներից վեց միավոր՝ գրառված իր իսկ կողմից՝ Մոկսում 1911–1912 թթ.: Նույն՝ երկրորդ գրքում Հ. Օրբելու՝ Մոկսի խոսվածքով գրառած բանահյուսական բնագրերը՝ առակները, զվարճապատումները, բալլադները, երգերը, խաղիկները, առած-ասացվածքներն ու հանելուկները, վիպական երգերը («Մոկաց Միրզա», «Ասլան աղա»), ծիսական երգերը (ի դեպ, վիճակի երգերին կից տրված է նաև ծեսի ազգագրական հակիրճ նկարագիրը), զուգահեռաբար լույս են տեսել ռուսերեն՝ Օրբելու թարգմանությամբ:

Մոկս գավառի ազգագրական բնութագիրը տեսանելի է Հ. Օրբելու «Մոկսը և իր բնակիչները» ակնարկում, որտեղ ներկայացված են 1911–1912 թթ. Մոկսի բնակավայրերի անվանացանկը, թվով 72 բնակավայրերի՝ ինչպես հայերեն, այնպես էլ քրդերեն անվանումները, ծխերի քանակը, որտեղ մշտական նստակյաց բնիկները հայերն էին՝ 672 տուն, մուսուլման-սուննի քրդերը՝ 640 տուն, ընդ որում՝ «Քյադքը թաղ», «Անջղոնց թաղ» բնակավայրերում, Լըճան գյուղում Հ. Օրբելին մատնանշում է նաև գնչու-քոշանների (*ջինգյանսա*) 4–5 տների գոյությունը²¹: Հատորն ունի բանասացների և նյութերի գրառման հանգամանքների վերաբերյալ ծանոթագրություններ, Մոկսի խոսվածքի բացատրական բառարան, Մոկսի գգրարների ծածկալեզու-բառարան: 1911–1912 թվականներին Մոկսում գրառած հարուստ բանահյուսական նյութերը լույս են տեսել նաև «Մոկսի բանահյուսությունն ու կենցաղը»²² գրքում, որի խմբագիրը Հ. Օրբելու երախտագետ աշակերտ Կարեն Յուզբաշյանն է:

Օրբելին և հայկական դյուցազնավեպը

ՍՍՀՄ ԳԱ ակադեմիկոս (1935 թ.) Հովսեփ Օրբելին 1938 թ. ընտրվել է ՍՍՀՄ ԳԱ Հայկական բաժանմունքի (Արմֆան) նախագահության նախագահ,

17 Юзбашян 1964, 31; հմմտ. Орбели 1912, 918:

18 Վարդանյան 2013, 102:

19 ՀԺՀ-17:

20 Орбели 20026, 70–100.

21 Юзбашян 1964, 31.

22 Орбели 1982, 144.

իսկ 1943թ. հիմնել է ՀՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիան՝ ընտրվելով նրա իսկական անդամ և առաջին նախագահ (1943–1947 թթ.):

Հայկական էպոսին Հ.Օրբելին ծանոթացել է ուսանողական տարիներին, երբ Պետերբուրգում առիթ է ունեցել կարդալու Ն.Մառի գրախոսությունը՝ Մանուկ Աբեղյանի հրատարակած «Սասունցի Դավիթ» դյուցազնավեպի Մոկաց մի պատումի մասին²³: Իսկ արդեն 1911թ., շուրջ մեկ տարի մնալով Մոկսում և Վանում, Օրբելին ի մոտո խորամուխ է եղել ժողովրդական վեպին ծնունդ ու սնունդ տվող պատմական, տեղագրական ու ազգագրական միջավայրի նրբությունների մեջ, ծանոթացել Սասնա ծռերի մասին մոկացի գգրարների ավանդած պատումներին, իսկ Վանի մոտ՝ Մհերի դռան սեպագրերն ուսումնասիրելիս լսել է Դավթի որդի Մհերի մասին ավանդագրույցը, որի՝ Հայաստանի շատ վայրերում թողած վիպական հետքերը մեծ գիտնականին հուզել են նաև իր կյանքի հետագա տարիներին:

1939թ., երբ Խորհրդային Միությունում տոնվում էր «Սասունցի Դավիթ» դյուցազնավեպի 1000-ամյակը, Օրբելին բազմաթիվ դասախոսություններ ու զեկուցումներ է կարդում այդ առթիվ՝ նպաստելով հայկական էպոսի հանրահռչակմանը: Երևանում նա գլխավորում է տոնական հանդիսությունները, նրա մտահղացմամբ և անխոնջ հսկողությամբ էպոսի դարաշրջանին նվիրված հայտնի ցուցահանդեսներ են կազմակերպվում Հայաստանի պատմության թանգարանում և Լենինգրադի Էրմիտաժում: Օրբելին հրատարակում է «Սասունցի Դավիթ» հերոսավեպին նվիրված հատուկ ուսումնասիրություն (ռուսերեն²⁴ և հայերեն²⁵): Նրա նախաձեռնությամբ ՍՍՀՄ ԳԱ հրատարակչությունը 1939թ. լույս է ընծայում «Սասունցի Դավթի» ռուսերեն թարգմանությունը²⁶:

«Հայկական հերոսական էպոսը» գրքում մեծանուն հայագետը բացահայտում է հայ վիպական բանահյուսության, մասնավորապես՝ ազգային դյուցազնավեպի պատմական միջուկն ու ձևավորման հանգամանքները՝ մերժելով վեպի բովանդակությունը և առանձին մանրամասները Հայաստանի քաղաքական պատմության որոշ դեպքերի ու դեմքերի հետ պարզունակ ձևով նույնացնելու փորձերը և կարևորելով այդ միջուկի շուրջը համախմբված հնագույն նախաշերտերի հետազոտությունը՝ ծննդաբանական սերնդակցությունից մինչև տիեզերածնական առասպելներ²⁷:

«Սասունցի Դավթի» հետ կապված ամենակարևոր հարցը, որ զբաղեցրել է Օրբելուն, դյուցազնավեպի՝ բուն ժողովրդական ստեղծագործություն լինելն է. վերոնշյալ մեկնակետից ելնելով՝ Հովսեփ Օրբելին խոստում փաստարկներով հակադրվում է վեպի ազնվականական ծագման տեսության կողմնակիցներին.

23 Ղանալանյան 1985, 159:

24 Орбели 19566.

25 Օրբելի 1956:

26 Давид Сасунский 1939, 383.

27 Օրբելի 1956, 71–79:

1. Վեպը բանավոր կերպով ապրում է ժողովրդի մեջ, պատմվում է ժողովրդի կենդանի խոսակցական լեզվով, ժողովրդի ծոցից դուրս եկած վիպասացների բերանով:
2. Վեպի հերոսներն օժտված են ժողովրդին բնորոշ արդարադատությամբ և ներողամտությամբ: Նրանք չեն օգտվում իրենց ունեցած հնարավորություններից և չեն ցուցաբերում հատուկ իրավունքներ ձեռք բերելու անգամ նվազագույն ջանքեր:
3. Նրանք դուրս-ինչ փառասեր չեն. գահ չեն բարձրանում, իշխանական դոյակի չեն տիրանում:
4. Ի հակադրություն ասպետական ռոմանների հերոսների՝ Սասնա ծռերը կարողանում են իրենց ձեռքում ամուր բռնել թե՛ սուրը, թե՛ մուր-ճը, թե՛ գութանի մաճը²⁸:

Օրբելու մասնագիտական գործունեության վերջին շրջանը

Հովսեփ Օրբելին անհատի պաշտամունքի տարիներին, վտանգելով իր կյանքը, համարձակություն ունեցավ Էրմիտաժի մի շարք աշխատակիցների պաշտպանել կեղծ հերյուրանքներից, իսկ 1951թ. ամռանը անհասկանալի հանգամանքներում ազատվեց աշխատանքից՝ այն Էրմիտաժից, որը չէր լքել անգամ Լենինգրադի պաշարման ամենածանր տարիներին՝ կազմակերպելով մշակութային արժեքների տարահանումը, այն Էրմիտաժից, որի պաշտպանությամբ հանդես է եկել Նյուրնբերգյան դատավարության ժամանակ՝ որպես հակառակորդի հանցավոր գործունեության ականատես-վկա²⁹:

Այդքանից հետո Հ. Օրբելին իր մեջ ուժ գտավ ամբողջացնելու կիսատ մնացած գիտական հետազոտությունները և հին հայկական գրական հուշարձանների գերազանց թարգմանությունները, որոնց նկատմամբ հետաքրքրությունը խորացել էր Ն. Մառի «Վարդանի առակների ժողովածուները» մագիստրոսական թեզում տեղ գտած առակների՝ բազմաթիվ ձեռագիր տեքստերի հետ ծանոթությունից:

1956թ. Հ. Օրբելին ուսումնասիրել, ռուսերեն է թարգմանել և հրատարակել «Միջնադարյան Հայաստանի առակները»³⁰ գիրքը՝ Ա. Ղանալանյանի խմբագրությամբ: Ներածության մեջ նա խնդիր է դրել Մխիթար Գոշի և Վարդան Այգեկցու առակների միջոցով օգնել ընթերցողին՝ պատկերացում կազմելու Միջնադարյան Հայաստանի պատմության (նաև ողջ Կովկասի) 12–13-րդ դդ. իրադրության մասին³¹: Թե որքան է կարևորել Հ. Օրբելին հայ առակագրական միտքը, երևում է գրքի ընծայականից. «*Сыну моему единственному, Димитрию Орбели, посвящена эта книга*»: Գրքի բովանդակությունը կազմում են Գոշի, Այգեկցու և Ողոմայիանի 142 առակների թարգմանությունները. կցված են առակ-

28 Օրբելի 1956, 85–90:

29 Арзуманян 1976, 212–219.

30 Орбели 1956a (сост.).

31 Орбели 1956a (сост.), 7.

ների այբբենական և սկզբնաղբյուրների մատենագիտական ցանկեր, ծանոթագրություններ, որտեղ տեղեկություններ և բացատրություններ կան առակների ժանրային տիպաբանության, սոցիալական ուղղվածության, թեմաների և սյուժեների տարածվածության վերաբերյալ: 1968 թ. հայկական միջնադարյան առակները հրատարակվել են Օրբելու «Ընտիր աշխատությունների» առաջին գրքում³²:

Հ. Օրբելին ուսերեն է թարգմանել նաև հայ պատմիչներ Եղիշեի «Վարդանի և հայոց պատերազմի մասին» աշխատությունը³³, Ղազար Փարպեցու, Հովհան Մամիկոնյանի, Թովմա Արծրունու, Շապուհ Բագրատունու երկերը, որոնց գերակշիռ մասը անտիպ վիճակով պահվում է հեղինակի արխիվում³⁴:

Օրբելին իր աշակերտի հուշերում

1934–1951 թթ. Հ. Օրբելին աշխարհի ամենախոշոր թանգարաններից մեկի՝ Լենինգրադի Էրմիտաժի տնօրենն էր: Տասնամյակներով հայրենիքից հեռու լինելով՝ նա խանդավառված էր, որովհետև 1936 թ. Լենինգրադի և Հայաստանի հնագետները միացյալ պեղումներ պիտի կատարեին Արագածի փեշերին փոխած Ամբերդի ավերակներում:

Հ. Օրբելու արժանավոր հետևորդ, անվանի վիմագրագետ Սեդրակ Բարխուդարյանը պահել-պահպանել է հուշեր՝ իր մեծ ուսուցչի ընդգծված անհատականության, գիտական խորաթափանցության, դատողությունների շիտակության ու բարձր հումորի շնորհիվ այդ օրերին ստեղծված հաճելի մթնոլորտի մասին: Օրեր շարունակ, պեղումների հետ կապված գործերով, նրանք միասին մտնում էին զանազան հիմնարկներ, շրջում էին Երևանի փողոցներով: Օրբելին հաճախ կանգ էր առնում փողոցում, հայացքով մատնանշում որևէ գյուղացու, որին հաճույքով դիտում էր և հարցնում Սեդրակ Բարխուդարյանին. «Հապա, որտեղացի՞ ես, ասա՛ն»: Սեդրակ Բարխուդարյանը գյուղացու դիմագծերի հիման վրա տալիս էր այս կամ այն գավառի անունը: Եթե պատասխանը համոզիչ չէր թվում Օրբելուն, մոտենում էր իրեն հետաքրքրող մարդուն և, առանց որտեղացի լինելը հարցնելու, լեզվի միջոցով պարզում էր նրա ծագումը³⁵: «Օրբ կիրակի էր, – գրում է Սեդրակ Բարխուդարյանը, – Օրբելին առաջարկեց սև շուկա փանել իրեն, այնպեղից որոշ իրեր գնելու համար, որոնք խանութում չէին ճարվում: Ես զգում էի, որ նա բացի այդ գործից նաև ներքին բավականություն էր զգում հայ ամբոխի մեջ լինելուց»³⁶:

Հազիվ էին նրանք շուկայի դռնից ներս մտել, երբ մի սարսափելի խլրտոց սկսվեց ամբոխի մեջ, և մարդկային ծով ալիքը նրանց շարտեց շուկայի դռներից դուրս: Իրենց զարմացած հարցին, թե ինչ է պատահել, մի կին կշտամբանքի

32 Орбели 1968, 207–534.

33 Египшэ 1971, 192.

34 Սարգսյան, Ասատուրյան 2008, 291–292:

35 Սարգսյան, Ասատուրյան 2008, 291–292:

36 Սարգսյան, Ասատուրյան 2008, 292

տոնով պատասխանեց՝ Խանջյանին են բերում (1937-ի նախօրյակն էր, թերթերը Խանջյանին կշտամբում էին թուլամորթ գտնվելու և անձնասպանության դիմելու համար): Այդ մահվան մասին ժողովուրդը ճշմարտությունը չիմացավ՝ ոչ այդ օրը, ոչ տարիներ հետո, ոչ էլ այսօր:

«*Ես առաջարկեցի Օրբելուն, որ հեռանանք ժողովից, — շարունակում է Սեդրակ Բարխուդարյանը: — Նա լուռ նայեց ինձ, ապա բռնելով իմ թևից քաշեց իր հեղրակից ու մենք մյուսնք ժողովի մեջ*»³⁷:

Այսպիսին էր Հովսեփի Օրբելին, ում՝ սխրանքներով լի կյանքի ու գիտական անպարագիծ հետաքրքրությունների մեջ առանձնահատուկ տեղ ունեին սկզբունքայնությունը, մարդկային ճակատագրերի նկատմամբ անթաքույց կարեկցությունը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Սկզբնաղբյուրներ և բառարաններ

ԴՀՎ-1

Դիվան հայ վիմագրության, պրակ 1. Անի քաղաք (կազմ. Հ. Ա. Օրբելի), Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1966, 137 էջ:

ԴՀՎ-5

Դիվան հայ վիմագրության, պրակ. 5. Արցախ (կազմ. Ս. Գ. Բարխուդարյան), Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1982, 352 էջ:

ՀԺՀ-1

Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. 1. Այրարատ (կազմ. Ա. Մ. Նազիկյան, խմբ. Ա. Տ. Ղանալանյան), ՀՍՍՌ ԳԱ Մ. Արեղյանի անվան գրականության ինստիտուտ, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ, 1959, 671 էջ:

ՀԺՀ-2

Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. 2. Այրարատ (կազմ. Ա. Մ. Նազիկյան, խմբ. Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյան), ՀՍՍՌ ԳԱ Մ. Արեղյանի անվան գրականության ինստիտուտ, Երևան, 1959, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 659 էջ:

ՀԺՀ-3

Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. 3. Այրարատ (կազմ. Ա. Մ. Նազիկյան, խմբ. Գ. Ն. Հովսեփյան, Է. Ա. Պիվազյան), ՀՍՍՌ ԳԱ Մ. Արեղյանի անվան գրականության ինստիտուտ, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ, 1962, 672 էջ:

ՀԺՀ-17

Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. 17. Մոկս (կազմ. Թ. Լ. Հայրապետյան, խմբ. Ա. Ս. Ղազիկյան), ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Երևան, 2012, «Գիտություն», 840 էջ:

ДАВИД САСУНСКИЙ 1939

Давид Сасунский. Армянский народный эпос (пер. В. В. Державина, А. С. Кочеткова, К. А. Липскерова и С. В. Шервинского, под. ред. и с предисл. акад. И. А. Орбели), Москва-Ленинград, изд. АН СССР, 1939, 383 с.

ЕГИШЭ 1971

Егишэ, О Вардане и войне армянской, перевод с древнеармянского акад. И. А. Орбели, (подготовка к изданию, предисловие и примечания К. Н. Юзбашяна), Ереван, изд. АН Арм. ССР, 1971, 192 с.

НЭСБЕ (1–27)

Новый энциклопедический словарь, издатели Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефронъ, С.-Петербургъ, Типографія Акціонернаго Общества «Брокгаузъ-Ефронъ», т. 3, 1911, 960 с.; т. 15, 1911, 960 с.; т. 27, 1916, 960 с..

ОРБЕЛИ 1918 (сост.)

Орбели И. А. (издал и перевел), Вопросы и решения вардапета Анании Ширакца армянскаго математика VII века, Петроград, 1918.

ОРБЕЛИ 1956а (сост.)

Орбели И. А. (сост.), Басни средневековой Армении, Москва-Ленинград, изд. АН Арм. СССР, 1956.

Ուսումնասիրություններ

ՂԱՆԱԼԱՅԱՆ 1985

Ղանալանյան Ա. Տ., Դրվագներ հայ բանագիտության պատմության, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1985, 293 էջ:

ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ 2013

Վարդանյան Ս. Ա., Հովսեփ Օրբելին՝ բանագետ-բանահավար // Էջմիածին, ԿԹ (Բ), 2013, 102–105:

ԲՈՒՆԻԱԹՅԱՆ, ՄԿՐՏՉՅԱՆ 2012 (կազմ.)

Բունիաթյան Ս., Մկրտչյան Գ. (կազմ.), Հովսեփ Օրբելի, Երևան, «Պարմա-Պրինտ», 2012:

ՍԱՐԳՍՅԱՆ, ԱՍԱՏՈՒԹՅԱՆ 2008

Սարգսյան Գ. Գ., Ասատուրյան Կ. Տ., Սեդրակ Բարխուդարյան (ծննդյան 110-ամյակի առթիվ) // ՊԲՀ, №2, 2008, 287–311:

ՕՐԲԵԼԻ 1956

Օրբելի Հ. Ա., Հայկական հերոսական էպոսը, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1956, 137 էջ:

АРЗУМАНЯН 1976

Арзуманян А. М., Братья Орбели, Ереван, «Айастан», 1976.

МАРР и др. 1924

Марр Н., Ольденбург С., Крачковский И., Записки об ученых трудах И. А. Орбели // ИРАН, серия 6, т. 18, 1924, 574–576.

МЕГРЕЛИДЗЕ 1987

Мегрелидзе И. В., Иосиф Орбели (второе дополненное издание), Тбилиси, «Мецниереба», 1987, 206 с.

ОРБЕЛИ 1912

Орбели И. А., Предварительный отчет о командировке в Азиатскую Турцию в 1911–1912 гг. // Известия Императорской Академіи Наукъ (ИАН), серия 6, № 15, 1912, 917–926.

ОРБЕЛИ 1956б

Орбели И. А., Армянский героический эпос, Ереван, изд. АН Арм. СССР, 1956.

ОРБЕЛИ 1963

Орбели И. А., Избранные труды, Ереван, изд. АН Арм. СССР, 1963.

ОРБЕЛИ 1968

Орбели И. А., Избранные труды в двух томах, т. 1, Из истории культуры и искусства Армении X–XIII вв., Москва, Главная редакция восточной литературы, «Наука», 1968.

ОРБЕЛИ 1982

Орбели И. А., Фольклор и быт Мокса, Главная редакция восточной литературы, Москва, «Наука», 1982.

ОРБЕЛИ 2002a

Орбели И. А., Курдско-русский словарь, Избранные труды в двух томах, т. 2, выпуск 2, Ереван, «Зангак-97», 2002.

ОРБЕЛИ 2002b

Орбели И. А., Материалы экспедиции 1911–1912 гг. по этнографии и фольклору Мокса, Избранные труды в двух томах, т. 2, выпуск 1, Ереван, «Гитутюн», 2002.

ЮЗБАШЯН 1964

Юзбашян К. Н., Академик Иосиф Абгарович Орбели, Москва, «Наука», 1964.

Тамар Лазаревна Айрапетян, д. ф. н.

Институт археологии и этнографии

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ИОСИФА ОРБЕЛИ В СФЕРЕ СОБИРАНИЯ И ИССЛЕДОВАНИЯ ФОЛЬКЛОРА

Ключевые слова: фольклор, эпос, диалект, Мокс, быт, Западная Армения, арменоведение.

Род Орбели сыграл огромную роль в политической и культурной жизни армянского народа. Младший из братьев Орбели – Иосиф Абгарович Орбели был известным востоковедом, фольклористом; с его именем связано внедрение многих областей науки в Армении, а также освещение основополагающих задач арменоведения.

Иосиф Орбели одним из первых собрал и исследовал фольклор, материалы, касающиеся быта, обычаев, языковых особенностей армян и курдов, проживающих в области Мокс Западной Армении. При этом Орбели использовал им же созданные специальные транскрипционные знаки с целью правильной фиксации звуковых и артикуляционных особенностей диалекта.

И. Орбели по-новому истолковал международные параллели нашего героического эпоса, подчеркнув его своеобразность и художественно-идеологические ценности.

Многотомное академическое издание армянских народных сказок было предпринято в 1959 году, под общей редакцией И. Орбели. Целью много-томника являлась публикация первоисточников народных сказок, а также издание их рукописей и уже публиковавшихся образцов этого жанра. Указанную работу И. Орбели осуществил путем группирования и распределения по топографическим и этнографическим признакам, по принципу выработки единых текстологических правил.

Dr. Habil. Tamar L. Hayrapetyan
Institute of Archaeology and Ethnography

HOVSEP ORBELI'S ACTIVITIES IN COLLECTING AND RESEARCHING FOLKLORE

Keywords: folklore, epic, dialect, Moxoene, way of life, Western Armenian, Armenology.

The Orbeli family played a vital role in political and cultural life of Armenian people. The youngest Orbeli – Hovsep Orbeli was a prominent academician, orientalist and folklorist. Foundation and introduction of many fields of sciences in Armenia as well as development and institution of fundamental problems of Armenian Studies are directly connected with his name.

Hovsep Orbeli was one of the first to collect and study folklore, way of life, beliefs and language peculiarities of Armenians and Kurds living in the province of Moxoene (Moks) of Western Armenia. He accomplished the work directly in the area of origin of folklore sources applying special transcription symbols created by him for the occasion, aiming at fixing correctly the sound and articulation features of the dialect.

Hovsep Orbeli reinterpreted anew international parallels of our heroic epic, emphasizing its originality as well as artistic and ideological values.

The multi-volume academic publication of Armenian folk tales began in 1959 under the general editorship of H. Orbeli, and its aim was to compile and publish the primary sources of the folklore genre of folk tales, their printed, manuscript, integral and systematic heritage. The above mentioned work was carried through grouping and distributing according to topographic and ethnographic characteristics, on the principle of processing textual common rules.